

Çay üstündə qala

Möhtəşəm zəfərimiz əzəli torpaqlarımızla birgə tarixi-dini-mədəni abidələri də əsl sahiblərinə qaytardı

Tarixi faktlar şahidlik edir ki, Kəlbəcər ən qədim insan məskənlərindəndir. Ərazidə ibtidai insanın təşəkkülü və formalaşması dördüncü geoloji dövrə aiddir. Kəlbəcərin Zar açıq düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar ibtidai insan icmasının ilk əmək alətlərinin də bu yerlərdə yaradıldığını (daşdan) təsdiqləyir.

Rayon ərazisində 30 min ildən çox tarixə malik yaşayış məskənləri, 6 min il yaşlı qaya təsvirləri, çöpşəkili qədim türk əlifbası nümunələri aşkarlanıb. Daş abidələr erkən dövr atəşpərəstliyin, xristianlığın, VII əsrdən isə islamın yayıldığı dövrlərdə yaradılıb.

"Kəlbəcər" toponimi qədim türk dilində (oykonimin ilkin forması Kevliçer) "çay üstündə qala" kimi mənalanır. Kevli "çayın üstü", çer/car "qala" deməkdir. Məntəqənin yerləşdiyi yüksəklikdə Tərtər çayı boyunca sıralanmış qədim süni mağaralar mövcuddur. Kəlbəcərdəki oronomik toponimlərin hamısı türk mənşəlidir, bir sıra qədim türk tayfalarının adı hələ də bu toponimlərdə yaşayır.

Kəlbəcər inzibati rayon kimi 1930-cu il avqustun 8-də formalaşdırılıb. Ərazisi 3054 kvadrat kilometr, əhalisi 90100 nəfərdir. Rayona bir şəhər, bir şəhər tipli qəsəbə (İstisu) və 128 kənd daxildir. Dəlidağ, Keyti, Murovdağ, Kəpəz, Şərgi Göyçəgölü, Göyçənin Mıxtökən, Qarabağ yaylasının bir hissəsi Kəlbəcərin təbii sərhədləri tərkibindədir. Ən yüksək zirvəsi olan Camışdağın (Murov dağının zirvəsi) hündürlüyü 3724 metrdir. Kəlbəcər qızıl, civə, eləcə də tuf, perlit, obsidan, travertin və digər qiymətli faydalı qazıntıları və tikinti materialları ilə zəngindir. 280 min hektar ərazisi meşələrdən ibarətdir.

Eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minillik Tunc dövrü və ya Kür-Araz mədəniyyəti adlanır. Həmin sivilizasiyanın əsas təşəkkül və yayılma sahəsi Kür-Araz ovalığıdır. Tarixçilərin yazdıqlarına görə, Kür-Araz kultürünün son inkişaf mərhələsində artıq ölkəmizin bütün dağlıq zonaları - Xoşbulaq kurqanları və Xoləzəkdə (Kəlbəcər), İstisu yaylaqlarında yaşayış məskənlərində məskunlaşma başa çatıb. Sözügedən zaman kəsiyi məmləkətimizdə qədim incəsənətin çiçəklənmə dövrüdür. Saxsı qablara salınmış naxışlar bunu bir daha təsdiqləyir. Qobustan (Böyükdaş, Yazılıtəpə), Gəlinqaya və Kəlbəcərin digər ərazilərində (Qoçdaşda) qayaüstü rəsmlərdə heyvanat aləmi, meişət və ov səhnələri, əyləncə və şamanlıq təsvirlənib. Kəlbəcərdə ilk məskən salan albanların izləri də buradakı qayaüstü təsvirlərdə və küp qəbirlərdə işğala qədər qalmaqda idi. Rayonun Qaragöl və Zalxa gölləri sahillərində, Ayıçınqıllı və Pəriçınqıllı dağlarındakı qaya təsvirləri 1968-ci ildən öyrənilməyə başlanılıb. 1976-cı ildə həmin ərazinin yaxınlığında ölkəmizdə ilk dəfə olaraq yaşayış yeri - diametri təqribən 20 metrlik dairəvi tikili qalıqı üzə çıxarılıb. Sadalananlar göstərir ki, Kəlbəcər antik dövr, həm də Azərbaycan abidəsidir.

Vətənimiz və xalqımız tarixən tolerant, multikultural dəyərlərə sadiqliyi ilə seçilib. Belə müsbət keyfiyyət və ənənələr ərazilərimizdəki tarixi abidələr və arxeoloji tədqiqatlar zəminində də bir daha özünü büruzə verir. Bədnam qonşularımız isə tamamilə əksinə, söküb dağıtmaq, talançılıq, yaxud da ən yaxşı halda öz adlarına çıxmaqla məşğuldurlar. Kəlbəcər rayonu ərazisində Tərtər çayının sol sahilində yerləşən, xalq arasında "Xotavəng" və ya "Xudavəng", yəni "Tanrı məbədi" kimi tanınan, əsası VI-VII əsrlərdə qoyulmuş monastır kompleksi Qafqaz Albaniyasının süqutundan sonra (IX əsrdə) Qarabağın dağlıq hissəsində yaranmış Xaçın Alban knyazlığının dini mərkəzi olub. Kompleksdə alban yepiskopunun iqamətgahı və dini maarif mərkəzi fəaliyyət göstərmiş. Mehranilər sülaləsindən olan Xaçın knyazı Həsən Cəlalın oğlu Vaxtanq kompleksin ərazisində geniş tikinti işləri aparmış, Arzu xatun isə 1214-cü ildə öri Vaxtanqın və iki oğlunun xatirəsinə kompleksdə kilsə tikdirmişdir. Kilsənin şərq fasadında daş üzərində knyaz Vaxtanqın, cənub fasadında isə Arzu xatunun iki oğlunun təsvirləri var. Alban knyazının tikdirdiyi baş kilsə memarlıq xüsusiyyətlərinə görə erməni və gürcü kilsələrindən fərqlənir.

Qələbəmizdən sonra bu dini məkan yenidən əsl sahiblərinin ixtiyarına verildiyindən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Alban-udi xristian dini icmasının üzvləri ilk dəfə 2021-ci ilin milad bayramı münasibətilə ibadətə toplaşmış, dualar ediblər. İcmanın sədr müavini Rafiq Danakari artıq əlamətdar günlərinin doğma monastırda keçirə bildiklərindən məmnundur və buna görə Azərbaycan Prezidentinə və qazilərimize cansağlığı, şəhidlərimizə Allahdan rəhmət diləyir. İcma səd-

rinin müavini ölkəmizdə etiqad azadlığına təminatdan, milli azlıqlar üçün yaradılan şəraitdən, dövlətin onlara diqqət və qayğısından da xeyli razıdır. O, "Xudavəng" in həm tarixən, həm də memarlıq üslubu baxımından Alban Apostol Kilsəsinə məxsusluğunu, ermənilərin məbəddə etdikləri saxtakarlıqların açıq şəkildə nəzərə çarpdığını bildirir: "Bu, giriş qapısındakı xaçkarlarda və daxildəki bir çox dini elementlərdə özünü büruzə verir. Şükürlər olsun ki, torpaqlarımız düşmən tapdığından xilas edildi. Böyük zəfər nəticəsində Qarabağda yerləşən tarixi-dini-memarlıq abidələrimizin, eləcə də bu monastırın sahiblərinə qaytarıldığına görə Müzəffər Ali Baş Komandan, ordumuza minnətdarlığımızı yetiririk!"

Xatırladaq ki, XII əsrdə yaşamış alban tarixçisi Mxitar Qoş da eramızın ilk əsrlərində missionerlərin Qafqazda xristianlığı yaydığı vaxtlarda "Xudavəng" monastırının əsasının qoyulduğunu yazır. Daha sonra (VIII əsr) İsa Məsihin həvarisi Müqəddəs Faddeyin göstərişi ilə dinin təbliği məqsədilə gəlmiş Dadlinin məzarı üzərində kompleksin ən erkən tikilisi - bazilika inşa olunub.

Vəngli kəndində Xaçın çayının sol sahilində, dağın üstündə ucaldılmış məşhur Qandzasar (Gəncəsər) monastır da Qafqaz Albaniyası xristian memarlığının ən görkəmli abidələrindəndir. Orta əsrlərdə monastır Alban kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı idi. Məbəd hökmdar Həsən Cəlal və oğlu tərəfindən 1216-1265-ci illərdə Gəncədəğda tikilmiş və adını da buradan almışdır. Dağın adı isə ərəb dilindəki kənisə - "məbəd" və azərbaycanca "dağ" sözündəndir. "Kənisə"nin ərəb mənşəliyi orada ərəblərin yaşaması ilə əlaqədar deyil, o deməkdir ki, XII əsrdə dilimizdə "kənsə", "gənzə" kəlmələri vardı və dağın adına keçmişdir.

Kənisə - "məbəd" sözü respublikamızda Kənzə, Kənzəçay (Ordubad rayonu), Kənzədəğ (əslində Kənisədəğ) İsmayilli rayonunda və başqa toponimlərdə qalıb.

Hətta çox sonralar da yerli əhali "Gəncəsər"i alban adlandırır.

Abidədə bir çox diofizit elementləri var ki, bunlar da XIII əsrdə Alban katolikosluğunun başqa kilsələrə tabe olmaq istəməməsini bir daha təsdiqləyir.

Məbəd kompleksinin memarlıq planlaşdırma və kompozisiya həlli, heykəltəraşlıq nümunələri onun çoxəsrlik ənənələri olan Azərbaycan Albaniyası memarlığına aidiyini təsdiqləyir.

Torpaqlarımızın işğalı dövründə "Xudavəng", "Gəncəsər" və digər tarixi abidələr böyük dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Düşmən, Alban kilsələrinə aid xaç və yazıları balta ilə çaparaq yox etmiş, beləliklə, tarixi saxtalaşdırmağa çalışmışdır. Onlar öz təbliğatlarına bu məbədləri erməni kilsəsi kimi təqdim edir, xalqımızın maddi-mədəni irsini özünüküləşdirirdilər. Azərbaycan Prezidentinin göstərişi ilə artıq həmin ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinə start verilib və bu prosesin müsbət nəticələri görünməkdədir.

Qurban MƏMMƏDOV,
"Azərbaycan"